

УДК 159.923

К. Г. Зозуля

аспірант кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМА БАГАТОАСПЕКТНОСТІ ВИВЧЕННЯ ЧАСУ В ПСИХОЛОГІЇ

В статті розглядається вивчення проблеми часу в психологічній науці. Розглянуто поняття сприйняття часу, відображення часу та відношення людини до часу, які розкриті в різних аспектах: віковому, гендерному та соціальному.

Ключові слова: час, урбанізація, сприйняття часу, відображення часу, відношення до часу.

Проблема часу була і залишається однією з ключових в науці та житті людини. Феномен часу вивчається в різних галузях науки: в філософії, біології, фізиці, хімії, соціології та психології.

Відомо, що питаннями часу почали перейматися ще мислителі Античності. Платон розумів час як деяку космічну категорію, Арістотель розглядав час як зміну та рух, який включає в себе три основні складові: те, що було, те, що буде і сьогодні. Останнє Арістотель описував як мить, яку неможливо виміряти та відчувати. Платон вважав, що час слід визначати через категорію вічності. Час є рухом, який, в свою чергу є основою для протяжності рухів. У Середні віки виникли і отримали деякий розвиток вже психологічне та історичне трактування часу. Видатний мислитель цього періоду Фома Аквінський визначав час як міру руху по відношенню до минулого і до майбутнього. Він розподілив час на минуле, сьогодні і майбутнє та на внутрішній і зовнішній. Августин у спробах розкрити природу часу, взяв за основу феномен «звучного голосу» [13].

У період Нового часу за основу визначення часу була взята категорія тривалості. І. Ньютон у своїй роботі «Математичні начала натуральної філософії» поділяє час на дві категорії — абсолютний та відносний [13]. Абсолютний час протікає рівномірно, без будь-якого відношення до навколишнього світу. Відносний час є певною мірою тривалості, він може осягатись почуттями при посередництві якогось руху. Також в цей період розвитку науки були висунуті концепції часу В. Дільтея і А. Бергсона. Так, В. Дільтей вважав час історичною реальністю. А. Бергсон розумів час як сутність життя. На початку 20 століття А. Ейнштейн сформулював загальну теорію відносності. Це стало визначальним кроком у розвитку науки та дозволило встановити зв'язок між часом, матерією та простором. За цією теорією властивості часу не є постійними та незмінними. Час змінюється залежно від властивостей та особливостей процесу, характеристикою якого він виступає [13].

В останні роки феномен часу вивчається в різних напрямках: психофізіологічному, психологічному та соціальному.

У психофізіологічному напрямі проводяться дослідження особливостей нейрофізіологічної організації часу людини. Цьому питанню приділяли увагу Т. А. Доброхотова, Н. Н. Брагіна, Ю. М. Забродін, С. Шервуд та інші. Встановлено, що індивіди з домінуванням лівої півкулі головного мозку мають направленість на майбутнє та досить добре розвинуті здібності до прогнозування. Індивіди з домінуванням правої півкулі головного мозку зосереджені на переживанні сьогодення та направлені на події та переживання минулого [8, 84–85].

У психофізіологічному напрямі однією з центральних проблем є питання адаптації людини до існуючої системи часу. Адаптація до системи часу є важливою умовою успішної адаптації людини в навколишньому середовищі та соціалізації. Відлік часу людиною проводиться завдяки особливій системі — «біологічному годиннику». Через те, що кожен організм працює за своїми, особливими правилами, то і відчуття та сприйняття часу у кожної людини протікають по-різному [15]. Взагалі, сприйняття часу — це об'єктивне відтворення таких характеристик явищ навколишньої дійсності, як циклічність, тривалість, швидкість протікання та послідовність [13, 137]. Дослідженням сприйняття часу займалися: А. В. Петровський, Д. Греч, П. Фрес, Д. Г. Елькін, А. А. Кронік, Б. Й. Цуканов, Г. Вудроу, С. Л. Рубінштейн та інші [13]. П. Фрес та Д. Г. Елькін вважали, що людина володіє двома рівнями відображення часу у психіці. Перший рівень (психофізіологічний) зумовлений роботою головного мозку людини. Вивчаючи особливості першого рівня відображення часу, Б. Й. Цуканов використав поняття «тау-тип» [15]. Враховуючи індивідуальні розбіжності в сприйнятті, оцінюванні та відчутті часу, він умовно поділив людей на поспішаючих (недооцінюють час), повільних (переоцінюють час) і точних (точно відтворюють часові проміжки). Також, виходячи з результатів об'ємних досліджень, Б. Й. Цуканов виділив чотири типи темпераменту і пов'язав їх з «тау-типом» індивіда. Так, холерик є поспішаючим типом темпераменту (у людей цього типу процеси збудження значно пересилують процеси гальмування); сангвінік є теж поспішаючим типом темпераменту, але процеси збудження не так значно перевищують процеси гальмування. Найбільш точним типом темпераменту вважається меланхолічний. У таких індивідів власна одиниця часу співпадає з об'єктивною. І найбільш повільним, за Б. Й. Цукановим, є флегматик. Люди-флегматики не поспішають, процеси гальмування та збудження у них врівноважені [15].

Продовжуючи ідеї Одеської школи психології часу Д. Г. Елькіна — Б. Й. Цуканова, З. О. Кіреєва приділила увагу вивченню другого рівня відображення часу — опосередкованому часу. У своїх дослідженнях З. О. Кіреєва показала, що кожному етапові онтогенетичного розвитку властиві індивідуальні особливості у відображенні часу, які сформувалися на основі індивідуально-динамічних особливостей, життєдіяльності, переживанні та засвоюванні соціокультурних феноменів. Розроблено, теоретично обґрунтовано та емпірично уточнено паритетно-ієрархічну модель

розвитку свідомості, що детермінується репрезентаціями часу. Також були визначені основні сенсозмістовні структури, що є концептуальною системою, завдяки якій змінюється уявлення про визначення часу. Так, З. О. Кіреєвою було встановлено, що, в залежності від віку, час як певна реальність сприймається по-різному. У віці 10–12 років — «я расту», у 13–15 років «я дорослішаю», у 16 років «час — це моє життя», у 18–25 років «час — це мої цінні роки», у 26–40 років «час — це моє життя і воно летить все швидше», у 41–55 років «час — це мить», у 55–65 років «я дорослішаю» і «час для мене», і у людей старше 65 років «я старішаю». Також помічено, що в онтогенезі періодично час суб'єктивно виступає як «мій» у віці 10–11 років, 15 років і 18–25 років, і як «загальний» в віці 14 років і 26–40 років [13].

Одним з важливих понять, які вивчаються на психологічному рівні, є поняття «часової перспективи». В своїх дослідженнях Б. Й. Цуканов зіткнувся з проблемою часової перспективи. Згідно його досліджень «тау-тип» зумовлює не тільки індивідуальне відношення до часу і оцінку швидкості протікання часу, а і суб'єктивне відношення до теперішнього, минулого та майбутнього. Так, вивчаючи часову перспективу людей двох вікових груп (26–40 років і 40–55 років), Б. Й. Цуканов виявив, що піддослідні мають неоднакове відношення до минулого, теперішнього та майбутнього в залежності від типологічної групи [15]. Так, за Б. Й. Цукановим «поспішаючий» тип орієнтований на майбутнє, «повільний» — на минуле, а «точний» — на сьогодення.

Сучасні психологи визначають часову перспективу як сукупність уявлень людини про її майбутнє, упорядкованих відносно часової осі. Вивченням часової перспективи займалось багато вчених-психологів. Теорії та концепції часової перспективи висунули К. Левін, Ш. Бюлер, Ж. Нюттен, В. Франкл, Д. І. Фельдштейн, Л. С. Виготський, І. С. Кон, Н. Н. Толстих, А. М. Прихожан та інші [3].

Часова перспектива є важливим регулятором поведінки особистості. Людям, які володіють врівноваженою часовою перспективою притаманне відчуття позитивних емоцій. Часова перспектива вивчається в рамках нарративної психології, геронтопсихології. Виявлені навіть зв'язки порушення часової перспективи з різними видами залежностей (алкоголізм, наркоманія і т. д.) [4].

Відношення людини до часу досліджується також у віковому та гендерному аспектах. За результатами дослідження А. Т. Терехіна, А. В. Козлової та Т. Г. Савко, показано, що жінки досить дбайливо оберігають події минулого (і неважливо, було воно добрим чи поганим), а чоловіки ж, навпаки, схильні планувати майбутнє і до своїх мрій та цілей відносяться дуже бережливо. Теперішнє для них є засобом для досягнення цілей і мрій [9].

Проблемам відношення людини різного віку до часу свої роботи присвятили: У. Джеймс, О. Ю. Балашова, Г. В. Портнова, А. Т. Терехін, Є. І. Головаха, Б. Й. Цуканов, З. О. Кіреєва, Т. М. Титаренко, Г. С. Нікіфоров, П. Фрес та інші. Дослідження О. Ю. Балашової та Г. В. Портнової показують, що люди молодого віку частіше «заглядають» у майбутнє, частіше

будують плани, майбутнє вони вважають світлим, яскравим. Молодих людей непередбачуваність майбутнього приваблює. І навпаки, люди похилого віку схильні згадувати та переживати події минулого, минуле їм здається надійним та комфортним. Майбутнє їх лякає, воно здається їм важким та непередбачуваним. Це явище пов'язується з різними ритмами життя молоді та похилої людини [2]. На думку З. О. Кіреєвої, на сприйняття часу у віці пізньої зрілості (40–55 років) значний вплив має цілісний образ світу, формування якого визначається всім життєвим досвідом людини. В старості (70 і більше років) відбувається суб'єктивне прискорення швидкості перебігу часу; час репрезентується у значенні «життя, яке пройшло» та «яке було наповнене подіями, забарвленими позитивними та негативними емоціями», передається цілісне ставлення до часу: це золото, його потрібно берегти [13].

Е. Ю. Балашова та Г. В. Портнова узагальнили свої дослідження висновком, що у людей сприйняття часу залежить від фізичного, емоційного та психічного стану організму індивіда. Люди похилого віку, згідно цими вченими, сприймають час як такий, що біжить [2]. Такий феномен сприйняття часу ці вчені пояснюють з уповільненням біологічних ритмів організму похилої людини. Таку ситуацію можна пояснити і тим, що життя похилої людини частіш за все стає більш спокійним, навіть уповільненим. Дуже часто, виходячи «на пенсію», людина виходить із активного соціального життя, зменшується коло спілкування, життя стає не таким активним, бурхливим та насиченим подіями [2]. На сприйняття людиною часу мають вплив певні настанови, пов'язані з внутрішнім відчуттям віку людиною: на скільки років людина себе відчуває, який вік вона вважає найбільш насиченим подіями, який вік більше подобається. Проте перераховані не пов'язані з кількістю збережених в пам'яті подій. За змістом, події, збережені в пам'яті людини, найбільш різноманітні в період дитинства та юності. Зі збільшенням віку збільшується кількість важливих сумних подій в пам'яті людини. Таким чином, у кожному віці людини є певні важливі спогади, але у кожному віковому періоді їхня кількість є різною [9].

М. П. Карпенко, К. В. Чмихова та А. Т. Терехін, вивчаючи вікові зміни у сприйнятті людиною часу також прийшли до висновка, що для людей 65-ти років час йде майже вдвічі швидше, ніж для 15-річних. На їх думку, у людей похилого віку проявляється феномен «телескопічного ефекту»: наближення в часі давніх подій та віддалення близьких подій. Період «ремінісцентного провалу» не має залежності від віку. Цей період припадає на один і той же час для більшості населення — близько п'ятнадцяти років тому від даного моменту. Така «загальність» феномену, на думку М. П. Карпенко, К. В. Чмихової та А. Т. Терехіна, може бути пояснена як «колективна амнезія» [6].

Досліджуючи відмірювання часових інтервалів часу в період старості, О. Є. Суріна виявила, що люди похилого віку «перевідмірюють» інтервали довжиною в 1 секунду. Таке явище може бути пов'язане з уповільненням сенсомоторних реакцій у людей похилого віку [14].

Вивчення питання соціального часу є актуальним тому, що час є важливою умовою структуризації та протікання суспільної діяльності людини. Час є чинником, який людина постійно змушена мати на увазі. Адже від сприймання, осмислення та відношення людини до часу, від співвідношення особистості з часовими параметрами оточуючого буття, залежить характер та ефективність діяльності людини [12]. У соціальному аспекті час вивчається як контраст сприйняття та переживання людиною часу в світі міста та села. А. В. Козлова, А. Т. Терехін та Т. Г. Савко, досліджуючи особливості сприйняття часу в залежності від соціально-демографічного статусу індивіда, його індивідуальних психологічних особливостей та певних настанов, зробили деякі цікаві висновки. Була виявлена закономірність між рівнем освіти людини та кількістю збережених у пам'яті подій: чим вищий рівень освіти, тим більша кількість згаданих людиною подій. Між тим, не було виявлено якогось значного впливу певних соціально-демографічних ознак (наявність або відсутність родини, дітей) на кількість збережених подій різних років [9].

Основною причиною пильної уваги вчених до вивчення переживання та сприймання людиною часу в місті є повсякчасна урбанізація. В сучасній науці урбанізація розуміється як історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, що викликає зміни в соціально-професійній та демографічній структурі населення і впливає на його культуру, спосіб життя, психологію. З урбанізацією можна пов'язати феномен часовідчуття як особливості проблеми часу нашої динамічної епохи.

О. М. Лозова зазначає, що місто є концентрованим поселенням людей; люди в місті зайняті різноманітною професійною діяльністю; традиції та звичаї зберігаються не так часто й точно, як у селі. Навпаки, сільська спільнота має, на думку О. М. Лозової, такі основні характеристики: стабільність, збереження та передача наступним поколінням традицій та звичаїв; населення займається в основному однотипною діяльністю; село, на відміну від міста, є більш розрідженим поселенням [10].

На території міста проживає велика кількість людей з різними уподобаннями та нормами моралі й поведінки. Велика щільність населення змушує міських жителів бути більш толерантними до інших у питаннях поведінки та культурних уподобань. Деяке відхилення від загальних норм поведінки жителями міста сприймається адекватно, тоді як у селі порушення встановлених предками та законом норм засуджується.

У зв'язку з тим, що сучасне місто знаходиться в процесі постійного розвитку, динаміка часу міста дуже відрізняється від динаміки часу села. Така ситуація породжує досить складний та важкий процес адаптації селянина до життя в мегаполісі [7]. Глобальні зміни в світі, швидкий темп розвитку науки і техніки призводить до постійного пришвидшення процесу урбанізації. І це змушує людей постійно змінювати (частіше — збільшувати) швидкість своєї життєдіяльності.

Для сучасного суспільства характерним є збільшення темпів соціальних змін. Вони стають все більш аритмічними. Соціальний час вже не є однонаправленим, від минулого до майбутнього. Майбутнє стає непередбачува-

ним. Зміни темпоральності суспільства можна спостерігати через основні структури соціуму: економічну, соціальну, культурну, політичну [11].

Таким чином, розглянувши основні аспекти вивчення категорії часу, ми можемо зробити висновок, що цей процес є складним та багатограним, який залежить від віку, статі та соціального середовища. Проте, не дивлячись на накопичені дані, можна констатувати їх недостатність. Особливо це стосується питання сприймання та переживання часу у розрізі «місто — село».

Список літератури

1. Багрова Н. Д. Фактор времени в восприятии человеком / Н. Д. Багрова. — 1980, С. 9–19.
2. Балашова Е. Ю., Портнова Г. В. Возрастные особенности психического отражения времени // Психология зрелости и старения. — 2006. — № 3. — С. 5–23.
3. Витютин Т. А., Гринева О. А. Исследования временной перспективы и трансперспективы в психологии // Вестник интегративной психологии. — Часть 1. — 2011. — Выпуск 9. — С. 48–50.
4. Голишева Н. В., Гордеева А. В. Особливості уявлень про часову перспективу у студентської молоді // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології. — 2011. — Випуск 11. — С. 152–160.
5. Губеладзе І. Порівняльний аналіз соціально — психологічних особливостей сільської та міської спільнот // Практична психологія та соціальна робота. — Випуск 10. — 2011. — С. 63–67.
6. Карпенко М. П., Чмыхова Е. В., Терехин А. Т. Модель возрастного изменения восприятия времени // Вопросы психологии. — 2009. — № 2. — С. 81–87.
7. Карповець М. В. Антропологічні особливості переживання часу в світі міста // НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАУКМА. — Том 115. — Філософія та релігієзнавство. — 2011. — С. 8–12.
8. Киреева З. А. Развитие сознания, детерминированное временем. — Одесса: ВМВ, 2010. — 384 с.
9. Козлова А. В., Терехин А. Т., Савко Т. Г. Индивидуальные различия в восприятии времени // Вопросы психологии. — 2009. — № 6. — С. 91–97.
10. Лозовая О. Н. Ментальность города и села как объект психосемантического исследования: к постановке проблемы // Журнал практикующего психолога. — 2009. — Выпуск 15. — С. 130–140.
11. Мифтахутдинова А. М. Время в системе социально-экономических отношений : автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Чебоксары, 2010.
12. Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке. — М. : Наука, 1990. — 136 с.
13. Проблемы научных исследований «Психологии времени» в трудах учёных Одесского университета: традиции и перспективы : сб. науч. трудов / ОНУ имени И. И. Мечникова ; под общ. ред. д. псих. н. З. А. Киреевой. — Одесса : «Одесский национальный университет», 2012. — 184 с.
14. Сурина О. Е., Антонова Н. В., Капусняк О. Н. Отмеривание временных интервалов людьми пожилого возраста // Физиология человека. — 2003. — Т. 29. — № 1. — С. 5–10.
15. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. — Одесса: Астропринт, 2000. — 217 с.

Е. Г. Зозуля

аспирант кафедры общей психологии и психологии развития личности
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМА МНОГОАСПЕКТНОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ВРЕМЕНИ В ПСИХОЛОГИИ

Резюме

В статье рассматривается изучение проблемы времени в психологической науке. Рассмотрены понятия восприятия времени, отображения времени и отношения человека ко времени, которые раскрыты в различных аспектах: возрастном, гендерном и социальном.

Ключевые слова: время, урбанизация, восприятие времени, отображение времени, отношение ко времени.

K. G. Zozulya

postgraduate department of general psychology and personality development
I. I. Mechnikov Odessa National University

A PROBLEM OF MULTIDIMENSIONALNESS OF STUDY OF TIME IS IN PSYCHOLOGY

Summary

In the article examined study of problem of time in psychological science. Disclosed concepts of time perception, time display and man's relationship to time. These concepts are disclosed in various aspects: age, gender, and social.

Key words: time, urbanization, the perception of time, time display, relationship to time.